

УДК 321.61
ББК 63.3(4УКР)

Юрій Поліщук

**ВПЛИВ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ НА ЕТНОСОЦІАЛЬНУ
СТРУКТУРУ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА
(друга половина XIX – початок XX століття)**

У статті досліджуються етнонаціональні та етнополітичні засади політики російського царизму на етносоціальну структуру населення волинського села другої половини XIX – початку XX століття. З'ясовано зростання динаміки сільських населених пунктів, вивчено етносоціальний склад селян, проаналізовано станові групи волинського регіону, обґрунтовано етностанову структуру Волині досліджуваного періоду.

Ключові слова: російський царизм, політика, Волинь, село, етносоціальна структура, національні меншини.

У середині XIX ст. загальноісторичний поступ уперед вступив у протиріччя із суспільно-політичними, економічними умовами життя Російської імперії, що змусило царизм піти на його реформування. Проведені російським урядом у другій половині XIX – на початку XX століття реформи в значній мірі зачепили волинське село. Причому не лише його господарське життя, суспільний розвиток, про що вже неодноразово писали дослідники [1], а й етносоціальні відносини, що фактично залишилися поза увагою останніх. Виходячи з цього, спробуємо дослідити вплив політики російського царизму на етносоціальну структуру волинського села.

Перш ніж перейти до розгляду даної проблеми потрібно показати, якою ж вона була в середині XIX століття. Аналіз джерел свідчить, що в цей час у селах Волині мешкала переважна більшість населення краю (1454,1 тис. чол., що складало 92% від загальної його кількості) [2]. Хоч у подальшому частка сільського населення тут дещо скоротилася, все ж його загальна кількість значно зросла і в 1914 р. у селах краю уже мешкало 3559,8 тис. чол., тобто майже в 2,5 раза більше, ніж у середині XIX ст. Це складало 91,4% від загальної кількості населення губернії [3].

Потрібно відмітити, що протягом досліджуваного періоду кількість сільських населених пунктів теж зросла. Так, якщо в середині XIX ст. їх у краї нараховувалося 33794, то в 1912 р. – майже 81005. Як правило, це були невеликі населені пункти. У 80-х рр. XIX ст. на село в середньому припадало 54 двори [6].

Яким же був етносоціальний склад сільського населення краю? Досить образно, на наш

погляд, його охарактеризував високопоставлений російський чиновник середини XIX ст. В.Шульгін, який у роботі “Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838–1863)” написав, що польський магнат не уявляв собі держави без 3-х станів – “патера, єврея, холопа. ... Патер турбувався про його совість і про майбутнє життя, єврей і холоп турбувалися про те, щоб йому легко жилося у сьогоднішньому житті” [7]. Аналіз архівних матеріалів дозволяє скласти більш точну картину станової структури населення Волині на початку 60-х рр. XIX ст. Зокрема, він показує, що найчисленнішою групою населення краю в цей час було кріпосне і державне селянство – відповідно 906518 і 212524 осіб (60,2 і 14,1% від загальної кількості мешканців). За ними розташувалися міщани – 202748 (13,5%), дворяни – 66971 (4,5%), однодворці – 46578 (3,1%), купці – 9709 (0,6%), духовенство – 7664 (0,5%) та інші (3,5 %) [8].

Зрозуміло, що представники не всіх станових груп проживали в сільській місцевості, але в тій чи іншій мірі всі вони впливали на ті процеси, які відбувалися у волинському селі. Можливо, в меншій мірі це стосується почесних громадян (усі проживали в містах краю), чиновників, вільних людей і солдат, яких автор відніс до інших.

Потрібно відмітити, що показати етнічний склад названих вище станів досить складно, адже, фактично, до перепису 1897 р. у Російській імперії не фіксувалася національна приналежність її мешканців. Усе ж на основі непрямих даних спробуємо це зробити.

Так, дослідження архівних, інших матеріалів показують, що переважну більшість дворянства складали поляки, за ними йшли росіяни. На це, зокрема, вказує те, що саме першим у 1861 р. на Волині належало 94,8% усіх маєтків і 94,7% кріпаків [9]. У той же час стани, представники яких обслуговували дворянство (кріпосні селяни, дворові люди), майже повністю складалися з українців. Етнічно строкатішими були державні селяни, до яких, крім українців, які становили їхню більшість, також входили представники дрібної польської шляхти, які не змогли підтвердити свою приналежність до дворянства, російські старообрядці (3576 осіб) [10], євреї-землероби (4169 осіб).

Конфесійно і, відповідно, етнічно неоднорідним було і духовенство краю. Так, найчисленнішою його групою було православне духовенство (6640 осіб), яке, в основному, представляли росіяни й українці. За ними йшли іудаїстські священнослужителі (716 осіб) – усі євреї, католицькі (301 осіб) – усі поляки, ісламські (5 осіб) – усі татари, лютеранські (2 особи) – усі німці [11]. Більш однорідним був стан однодворців (складався, переважно, з представників дрібної та середньої польської й спольщеної української шляхти, яка не змогла довести свою приналежність до дворянського стану) та колоністів (входили переселенці з німецьких земель – німці та голландці).

Наведений вище матеріал свідчить, що в середині XIX ст. етностанова структура населення Волині була досить строкатою. Це впливало на життя волинського села і змушувало царизм ураховувати під час проведення реформ, що яскраво проявилось при вирішенні селянського питання. Так, за затвердженням на початку 1861 р. “Окремим місцевим положенням”, селяни, отримуючи особисту волю, мали втратити значну частину землі, якою вони користувалися до реформи. Якщо за інвентарями 1847 і 1848 рр. у них було 1398499 десятин угідь, то за уставними грамотами їм мало залишитися 1205552 десятин, тобто на 14% менше [12]. Проте, щоб відвернути українських селян від польського повстання 1863 р., царизм пішов на Правобережній Україні на певні поступки. Згідно з царським указом вони були зараховані до категорії власників із наданням права викупу, з допомогою держави, земель, якими селяни користувалися за інвентарями 1847 і 1848 рр. За новими викупними актами волинські селяни

мали вже користуватися 1570293 десятинами землі. У результаті душовий селянський наділ, порівняно з “Положенням” 1861 р., збільшувався на 42%. Це був найбільший ріст на всій Правобережній Україні (на Київщині він становив 25%, на Поділлі – 21%) [13].

У той же час царизм розпочав наступ на польське дворянство краю. Уже 15 березня 1863 р. світ побачили “Правила для накладання секвестру на маєтки осіб причетних до заворушень, що виникли в прикордонних з Царством Польським губерніях, і для завідування та розпорядження цими маєтками”, за якими все нерухоме та рухоме майно, капітали підозрюваних в участі у повстанні 1863 р. підлягали секвеструванню. На думку Данієля Бовуа, з 1863 по 1874 р. на Волині було конфісковано і продано 78 великих маєтків польських дворян [14].

Поряд із переслідуванням учасників повстання царський уряд почав проводити політику обмеження польського землеволодіння. Так, уже в 1865 р. він затвердив положення про пільги, переваги та грошові позики, які надавалися при купівлі казенних і приватних маєтків у західних губерніях. Вони не поширювалися на поляків і євреїв. Росіяни ж при купівлі землі звільнялися від нотаріальних оплат, що сприяло зниженню цін на землю і прискорювало процедуру її продажу [15]. Останню крапку в боротьбі з польським землеволодінням у краї поставив указ, який взагалі заборонив полякам купувати землю в дев’яти західних губерніях. Він був затверджений у грудні 1865 р.

Названі вище дії царизму досить швидко дали свої результати. Лише з 1865 по 1876 р. у Київській, Подільській і Волинській губерніях 2108 нових російських власників придбали 1376665 десятин землі [16]. У подальшому цей процес продовжувався, що яскраво видно на прикладі Волині. Якщо у 1861 р. тут було 2720 маєтків польських дворян і лише 160 – російських [17], то в 1896 р. – відповідно 1286 і 12018 [18]. Зрозуміло, що в краї значно зросли й земельні площі, якими володіли росіяни.

Потрібно відмітити, що такий результат з “обрусіння” поміщицького землеволодіння був досягнутий не лише через названі вище дії стосовно обезземелення польського дворянства, а й завдяки державній політиці підризу економічних позицій польських дворян. Одним з її кроків було введення в червні 1863 р. десяти-

процентного податку з прибутку польських поміщицьких господарств. Правда, у 1868 р. його зменшили до 5% і в такому вигляді він проіснував до 1 січня 1897 р., коли був відмінений сенатським указом. Зрозуміло, що виплата такого податку додатковим тягарем лягала на польські поміщицькі господарства і ставила їх у гірше, порівняно з російськими, становище. Адже кошти, які вилучали у польських поміщиків, були досить значними. Так, лише в останній рік його існування (1896) тільки з Волині в казну надійшло 218 264 руб. [19].

Зрозуміло, що все це призводило до збільшення у волинському селі російського дворянства і, відповідно, до зменшення там кількості польського дворянства.

Аналіз джерел свідчить, що власники багатьох поміщицьких маєтків не змогли пристосуватися до нових економічних умов, продовжували працювати по-старому і не поспішали вводити "різні новації". Частина з них досить швидко показала свою нездатність самостійно вести господарство в нових умовах і змушена була здавати свою землю в оренду. Орендні ціни були досить високими і постійно зростали, тому переважна більшість українських селян не могла орендувати землю. Це призвело до того, що в краї склалися сприятливі умови для залучення сюди працюючих, умілих рук, які б ще й мали стартовий капітал. Як результат, уже в 60-х рр. XIX ст. значно активізується потік переселенців у села Волині, який, в основному, складався з німців і чехів. Цьому багато в чому сприяла і політика російського царизму, який в середині XIX століття активізував політику їхнього залучення у волинське село, у першу чергу – німців. На це, зокрема, був спрямований ряд урядових указів. Так, якщо до 1861 р. російська адміністрація жорстко обмежувала права іноземних переселенців на володіння землею, то закон від 19 лютого 1861 р. про оренду поміщицьких земель дозволив передавати їм землю в оренду. При цьому термін оренди значно зріс і сягнув 36 років [20].

Закон не тільки сприяв посиленню іноземної колонізації, а й закріпленню переселенців на Волині, де поміщики мали значні земельні площі, а ціни на землю були порівняно невисокими, що сприяло підписанню досить вигідних контрактів. Після цього царизм затвердив ряд указів, які надавали переселенцям ряд пільг. Зокрема, указом від 18 грудня 1861 р. німецькі колоністи

звільнялися від виконання військової повинності, а кількома роками пізніше вони, разом із росіянами, звільнялися від сплати податків при купівлі нерухомості в західних і південно-західних губерніях імперії. Банки надавали переселенцям, на однакових із росіянами, пільгові позики на придбання польських маєтків [21].

Указані та деякі інші причини значно збільшили масштаби переселення німців на територію Волині. Так, лише за 1863 р. сюди переселилося 339 сімей колоністів [22]. У наступні роки наплив продовжувався. Виявлені автором у Державному архіві Житомирської області матеріали дають можливість показати головні тенденції процесу переселення німців на територію краю [23]:

Переселилися* (осіб)	Роки				
	1860- 1869	1870- 1879	1880- 1889	1890- 1899	Разом
Чоловіків	6402	10510	10161	1705	28778
Жінок	6170	10259	9873	1617	27919
Разом	12572	20769	20034	3322	56697

Таблиця свідчить, що, починаючи з 60-х рр. XIX ст., процес переселення німецьких колоністів на Волинь значно активізується і вносить певні зміни в етносоціальну структуру волинського села.

Переселенці не поспішали приймати російське підданство. Підрахунки показують, що в цей час його мали тільки 3% колоністів [24]. Це змусило російську адміністрацію змінити своє ставлення до переселенців. Одним із перших запанікував Київський генерал-губернатор А. Дондуков-Корсаков. Він, зокрема, заявив, що переселення німецьких колоністів загрожує "державному спокою та правильному розвитку краю" і запропонував заборонити їхнє поселення на Волині й скасувати всі надані їм пільги [25]. У 80-х рр. XIX ст. світ побачив ряд урядових указів, циркулярів і розпоряджень щодо обмеження життя та діяльності німецьких переселенців. Серед них – закон про земельну власність, закон про участь іноземних поселенців в органах управління та ін. Аналіз документів свідчить, що, у відповідь на такі дії російської адміністрації, потік переселенців на Волинь не тільки скоротився, а й починає проявлятися тенденція до еміграції німецьких колоністів з її території. Зокрема, в цей час край покинули меноніти.

У 90-х рр. XIX ст. російський царизм продовжував проводити політику щодо обмеження переселення німецьких колоністів на територію

Волині. Так, 14 березня 1892 р. вийшов указ російського імператора про встановлення тимчасових правил поселення на території краю осіб неросійського походження, який заборонив усім іноземним вихідцям селитися у Волинській губернії за межами міських поселень. Волинському губернатору надавалося право в адміністративному порядку висилати з території краю тих іноземних підданих, які поселилися тут після проголошення указу [26]. Такі дії російської адміністрації загальмували наплив німецьких колоністів на територію краю, але не зупинили його.

У 1902 р. губернатор Волині знову підняв у Міністерстві внутрішніх справ питання про німецьку колонізацію. Міністр П.Дурново, ознайомившись з картою німецьких поселень у губернії, дав розпорядження надавати йому дані про кількість німців, які прибувають чи вибувають із регіону. Отримані дані ще більше стурбували російську адміністрацію, оскільки вони зафіксували подальше збільшення кількості німецьких поселенців і, відповідно, неефективність тих обмежувальних заходів, які проводив російський уряд. Показовими щодо цього є дані, що були отримані у Вербовській волості Луцького повіту. Зокрема, вони показали, що, якщо в 1890 р. тут мешкало 725 німців, то в 1903 р. – 7762 [27]. Тобто їхня кількість зросла більше ніж у десять разів. Звичайно, такі цифри не давали спокою місцевій владі, яка активно виступала за обмеження німецької колонізації краю. У цих умовах на німецьких поселенців посилювався тиск стосовно прийняття ними російського підданства.

З початком Першої світової війни ставлення до колоністів ще більше погіршилося. За вказівкою С.-Петербурга всі вони повинні були прийняти російське громадянство. На Волині цей процес розпочався в серпні 1914 р. [28]. Проте далеко не всі колоністи бажали приймати російське громадянство. Частина з них залишила губернію.

Потрібно відмітити, що в досліджуваній період був ще один потік іноземних переселенців на Волинь. Ними стали чехи. Слід зазначити, що вони з'явилися на Волині ще в XV–XVI століттях, але масово переселялися на територію краю чехи стали лише у другій половині XIX століття. Це було зумовлено рядом як економічних, так і політичних чинників. До останніх можна віднести певну лібералізацію політичного режиму в Росії, яка призвела до посилення

впливу слов'янофілів, створила певні можливості для легального функціонування громадських організацій, у тому числі й тих, які сприяли переїзду чехів до Росії. До того ж царська адміністрація прагнула створити в західних губерніях силу, яка б могла протистояти полякам, католицькій церкві, а також українцям, національні прагнення яких вона всіляко придушувала. Аналіз виявлених у Державному архіві Житомирської області документів свідчить, що, починаючи з 1861 по 1874 рік, потік чеських поселенців на Волинь постійно зростає [29]. Це викликало увагу урядових кіл. Для ознайомлення з чеськими справами на Волинь було послано чиновника з особливих доручень П.Грессера, який детально дослідив життя чеських колоністів і зробив висновок, що чеське питання вимагає особливої уваги уряду. Восени 1869 р. київський генерал-губернатор А.Дондуков-Корсаков сам відвідав чеські поселення на Волині. Заможні чеські господарства, що різко контрастували з убогими садибами місцевих селян, йому дуже сподобалися. Результатом цієї поїздки став рапорт, який А.Дондуков-Корсаков направив у Міністерство внутрішніх справ. У ньому підкреслювалося, що чеські поселенці відзначаються любов'ю до праці, чесністю та моральністю і можуть бути корисними для Росії. У секретній частині рапорту генерал-губернатор виклав ідею про можливість їхнього використання для внесення розколу в середовище католиків краю [30]. Ідеї А.Дондукова-Корсакова швидко знайшли прихильників у С.-Петербурзі. Як результат, у травні 1870 р. при Міністерстві внутрішніх справ було створено Особливу комісію з питань переселення чехів на територію Південно-Західного краю [31]. Досить швидко вона підготувала свої пропозиції щодо чеських поселенців, які були покладені в основу положення Комітету Міністерства під промовистою назвою "Про поселення чехів у Волинській губернії" (затверджене Олександром II 10 липня 1870 р.), яке надавало їм ряд пільг.

Зокрема, чеським переселенцям дозволялося негайно, без особливих поліцейських свідоцтв про лояльність та очікування п'ятирічного терміну, приймати російське підданство, надавалося право або приписуватися до уже існуючих селянських громад, або створювати свої власні. Чоловіки-поселенці разом із синами довільно звільнялися від рекрутської повинності. Чехи на п'ять років, із дня прийняття підданства, звільнялися від сплати казенних податків і

грошових повинностей. Крім того, вони отримали свободу віросповідання та дозвіл на облаштування власної церкви [32]. У цьому ж році російський уряд офіційно повідомив Відень про одностороннє припинення дії угоди про взаємну видачу осіб, які ухилялися від виконання військової повинності. Цим була знята одна з офіційних причин повернення чеських переселенців до Австро-Угорщини.

Поряд із цим урядовці намагалися стимулювати прийняття чеськими переселенцями російського громадянства. Для цього вони надавали тим, хто його прийняв, ряд пільг. Так, у 1871 р. С.-Петербург затвердив спеціальну постанову, яка звільняла чехів – громадян Російської імперії від сплати грошового мита при купівлі землі у польських землевласників. Спочатку цією пільгою користувалися лише волинські чехи, а згодом і ті, що мешкали у Київській і Подільській губерніях [33].

Досить швидко російська адміністрація зрозуміла, що її плани щодо використання чехів для підризу позицій польських землевласників, католицької церкви провалилися. Це, а також погіршення стосунків з Австро-Угорщиною, змусило російський уряд змінити ставлення до чеських переселенців. Так, у 1884 р. був виданий царський указ, який забороняв їм купувати землю на Волині. У 1888 р. російський імператор затвердив нові правила “облаштування побуту іноземних поселенців у Південно-Західному краї”, які скасували всі привілеї іноземних поселенців, зрівняли їх у правах із місцевим населенням і запровадили інститут прописки, що фактично прикріплювало іноземних поселенців до місця їхнього проживання [34]. Для більш чіткого виконання цих правил київський генерал-губернатор О.Ігнат'єв наказав провести у Волинській, Київській і Подільській губерніях перепис іноземних поселенців. Будь-яке ухилення від нього чи неповідомлення про перехід на нове місце проживання каралося штрафом до 500 руб. або арештом терміном до трьох місяців [35]. Проте на цьому царизм не зупинився. У 1891 р. на Волині ліквідували чеські волості, провели новий поділ повітів на стани й урядні дільниці. Останнє робилося таким чином, щоб до кожних 100 дворів іноземних поселенців був прикріплений поліцейський урядник, а до кожних 1000 дворів – пристав. При цьому всі витрати щодо утримання додаткової кількості поліцейських були покладені на самих коло-

ністів. За підрахунками О.Пилипенка, це в середньому складало 4 руб. 73 коп. на рік із кожного двору [36]. Зрозуміло, що все це значно ускладнило життя волинських чехів. Ось як вони описували його: “Ніде стало правди взнати... оголосили нам, що ми прогнівили уряд і позбавляємося права купувати землю... Працюємо, злочинів не чинимо, податки платимо справно, коримось владі. ...Страшна біда загрожує нам...” [37].

Крім адміністративних утисків, чеські переселенці починають відчувати на собі й ідеологічний тиск. У 1888 р. на Волині були ліквідовані чеські церковні парафії, розпочинається широка кампанія з їх насильницького навернення у православ'я. Більшість чеських поселенців спокійно приймала православну віру, але частина з них усе ж противилася цьому. До таких місцева влада навіть застосовувала репресивні заходи. Так, у 1890 р. волинським губернським судом розглядалася справа про виселення з чеської колонії села Великі Дорогостай Дубенського повіту чеха Ф.Долежала – за антиправославну агітацію. За таким же звинуваченням у 1892 р. з Ольшанки Житомирського повіту було виселено сім'ю чеха І.Вайскебера [38].

Зрозуміло, що така політика російського самодержавства негативно позначилася на масштабах переселення чехів на територію Волині. Більше того, в кінці XIX – на початку XX ст. воно майже припинилося. У той же час частина волинських чехів-католиків, які відмовилися змінювати віру, виїхала на південь України, де релігійні утиски були значно меншими.

Потрібно відмітити, що у XIX ст. у села Волині існував ще один потік переселенців. Він не був значним, але все ж таки вносив певний колорит в етносоціальні відносини. Цими переселенцями були євреї, яких царизм, вважаючи, що вони паразитують на місцевому населенні, хотів зробити землеробами. Початок їхньому переселенню в села поклало затверджене в 1844 р. “Положення про євреїв-землеробів”. У березні 1847 р. російський уряд видав нові правила поселення євреїв у сільській місцевості та зайняття землеробством. Вони надавали євреям-переселенцям значні пільги і тому позитивно вплинули на залучення євреїв Волині до сільськогосподарської праці. Одна з перших єврейських колоній у краї була створена в

середині XIX ст. у Дубенському повіті й отримала назву Озеряни. У наступні роки вони з'явилися і в інших регіонах краю. У кінці XIX ст. їх тут уже нараховувалося 13 і в них мешкало 3485 євреїв, які володіли 3853,1 десятинами землі [39].

Євреї з великими труднощами звикали до нових умов життя, праці. Усе ж у ряді колоній вони досить міцно осіли. Так, досить заможними були євреї у Фелинецькій колонії Житомирського повіту [40]. Проте більшість із них не змогли перебудуватися й стати справжніми селянами. Адже, як вірно підкреслив дослідник А.П.Суботін, "... не можливо за помахом пера створити землеробський стан... Не могли ж євреї, які тисячу років займалися ремеслами, торгівлею, різними обладнаннями, зразу ж перетворитися в землеробів і сісти на землі з такою ж підготовкою, що й селяни, які тисячу років ходили за сохою" [41].

Наведений вище матеріал свідчить, що політика російського царизму внесла свої корективи в етносоціальну структуру населення Волині. Вони, зокрема, були зафіксовані переписом населення 1897 р., який встановив, що в кінці XIX ст. тут зникла така станова група, як однодворці. Її представники перерозподілилися між міщанами і селянами. До того ж останні стали більш однорідними, адже в їх середовищі зникли відмінності, які ділили селян на кріпосних і державних. Крім того, до їхнього складу перепис зарахував й іноземних колоністів, які прийняли російське підданство.

Більше організаційних змін соціальна структура населення Волині не зазнала, чого не скажеш про її кількісні параметри та етнічний склад. Перепис показав, що, як і на початку 60-х рр. XIX ст., найчисленнішою групою населення тут залишалося селянство (75% від загальної кількості населення краю). Більшу його частину складали українці – 86,5%. Далі, значно відставши, розташувалися німці (4,9%), поляки (4,5%), росіяни (2,3%), чехи (1,1%). Найменше селян було серед євреїв (0,2%).

Другою за кількістю становою групою населення краю залишалося міщанство. Переважно воно мешкало в містечках, які були своєрідним перехідним типом населеного пункту між містом та селом і населення яких мало значний вплив на життя волинських сіл. Адже міщани в основному займалися торгівлею, ремеслами й обслуговували сільське населення. Найбільш

численними національними групами серед них були єврейська (60,2%) та українська (20,3%) [42].

Найвпливовішою становою групою населення Волині залишалося спадкове дворянство, яке сконцентрувало у своїх руках більшість земельних угідь, рухомого та нерухомого майна. Як і на початку 60-х рр. у кінці XIX ст. переважна більшість спадкових дворян проживала в сільській місцевості (70,5% від загальної кількості). Аналіз національного складу цієї станової групи населення показує, що і в кінці XIX ст. більшість тут складали поляки (43,3%). За ними йшли росіяни (31,8%) та українці (23,1%). Представники інших етнічних груп були мало, а то й зовсім не представлені. Так, на четвертому місці йшли німці, яких серед дворянства було лише 326 осіб (0,47%), а серед євреїв, які за загальною кількістю мешканців займали в губернії друге після українців місце, нараховувалося лише 9 спадкових дворян (0,03%) [43].

Дещо менше на Волині було особистих дворян, тобто тих, хто отримав дворянське звання за особливі заслуги перед російським самодержавством. У селах їх проживало трохи менше половини (44,9%). Це, як правило, були відставні офіцери, чиновники, які в нагороду за "вірну службу царю та Вітчизні" отримали тут маєтки. Тому зрозуміло, що більшість серед них складали росіяни (56,7%). За ними розташувалися поляки (26,1%) та українці (13,7%) [44].

Незначним за кількістю, але досить впливовим у селах краю було духовенство – 12592 осіб, або 0,5% від загальної кількості сільського населення. За національним складом перше місце тут належало росіянам (45,1%). За ними йшли українці (30,2%), поляки (13,6%). Представники інших етнічних груп були представлені мало [45].

Ще однією становою групою населення Волині було купецтво. У сільській місцевості (переважно в містечках) їх мешкало небагато – 1 192, або 30,7% від загальної кількості. Переважну більшість серед них становили євреї (85,5%). За ними, значно відставши, розташувалися росіяни (9,8%), німці (2%), українці (1,3%) [46].

Аналіз джерел свідчить, що старі форми як поміщицького, так і селянського господарювання себе вичерпали. До того ж, політика російського царизму щодо залучення в села Волині іноземних переселенців призвела до загострення земельної кризи. Як результат,

голод на землю, неможливість звести кінці з кінцями переважної більшості селянства викликали не лише економічні та соціальні конфлікти, а й національні. Українські селяни захоплювали землі польських, російських поміщиків, євреїв-орендаторів, німецьких і чеських колоністів, руйнували огорожі, засипали рови, які заважали їм користуватися сервітутним правом випасу худоби. Такі конфлікти мали місце в селах Татаринець Кременецького, Літогощі Ковельського, Древин В.-Волинського, Черниці Н.-Волинського повітів і т.д. [47]. У цих виступах активну участь брали жінки і, напевне, тому польська преса називала їх “бабськими бунтами” [48]. За підрахунками О.Г.Михайлюка, з 1866 по 1890 рік селянські заворушення відбулися в 215 населених пунктах Волині [49]. Не припинялися вони і в наступні роки, досягши свого апогею в період першої російської революції.

У відповідь на селянські виступи царизм посилював репресії. У червні 1885 р. волинський губернатор отримав циркуляр за підписом міністра внутрішніх справ Росії П.Дурново “Про можливість застосовувати тілесні покарання для замирення селян”. Проте це не привело до їхнього заспокоєння. Навпаки, жорстокість і агресивність селянських виступів зрости. У цей час для польської газети “Край” звичними стають публікації про замах на польську шляхту, підпали її маєтків на Волині. При цьому автори гидливо називають українських селян “народцем”, який “зібравшись у натовп стає страшним, немов табун диких коней, немов скажений звір”.

Під час виступів досить часто прослідковувався ще один антагонізм, який був притаманний волинському селу. Антагонізм між поляками-поміщиками та євреями-орендатора-

ми. Як результат, автори “Краю” неодноразово писали, що українським селянином маніпулюють, “він піддається впливу ... євреїв-орендаторів”, які підштовхують його до виступів проти польської шляхти. Дописувачі газети бачили причину такої ситуації в “моральній за-недбаності” цього “народцю”, позбавленого шкіл, “влаштованих на здорових принципах соціальної етики” [50], а не в безправному становищі українських селян, їхньому безземеллі, великих податках і повинностях, які вони повинні були виконувати.

Наведений вище матеріал свідчить, що друга половина XIX – початок XX ст. внесли значні зміни як у стану, так і в етнічну структуру сільського населення Волині, в умови праці та життя усіх його груп. Зокрема, через політику російського царизму, через об’єктивні умови, які склалися на Волині після скасування кріпосного права, значно ослабили позиції польської шляхти й, відповідно, зміцніло російське дворянство. Фактично ці ж причини зумовили й появу на території губернії значної кількості німецьких і чеських переселенців, які внесли в життя волинського села значний колорит. Зокрема, саме завдяки їм у краї з’явилася нова сільськогосподарська культура (хміль), більш досконалі знаряддя праці, агротехнічні прийоми і т.д. У той же час фактично провалилася спроба російського царизму щодо залучення євреїв до сільськогосподарської праці.

Проте всі ці зміни мало зачіпили життя українського селянства, яке продовжувало залишатися головним виробником сільськогосподарської продукції. Більше того, через мало-земелля становище більшості селян погіршилося, що штовхало їх до відкритих виступів, які яскраво проявилися в 1905–1907 рр.

1. Михайлюк О.Г., Кічий І.В., Півницький М.Д. та ін. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. – Львів, 1988; Киричук М. Волинь земля українська. – Луцьк, 1995; Поліщук Юрій. Столипінська аграрна реформа на Волині. – К., 1999; Войтенко А.Б., Іващенко О.М., Кузьмін О.С. Житомирщина: Історичний нарис. – Житомир, 2003 та ін.
2. Центральний державний історичний архів в м.Києві (далі – ЦДАУК). – КМФ. 11. Оп.1. Спр.32. Арк.111–112.
3. Обзор Волынской губернии за 1914 год. – Житомир, 1915. – С.7–8.
4. Підраховано за: Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.Х. – Ч.3. – С.-Пб., 1850. – С.110.

5. Тутковский П.А. Антропогеографические этюды по Волини. Отдельный оттиск из XIII-го тома Трудов Общества исследователей Волини. – Б.г., б.м. – С.91.
6. Підраховано за: Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч.1. – К., 1887. – С.120; Тутковский П.А. Названа праця. – С.91.
7. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838–1863). – К., 1864. – С.14.
8. ЦДАУК. – КМФ. 11. Оп.1. Спр.32. Арк.111–112.
9. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западное отделение: материалы и исследования соб. П.П.Чубинским. – Б.м., б.г. – Т.7. – С.289.

10. ЦДІАУК. – КМФ.11. Оп.1. Спр.32. Арк.27.
11. Там само. – Арк.111–112.
12. *Осадчий Т.И.* Земля и земледельцы Юго-Западного края. (На Украине, Подолии и Волыни). Опыт статистико-экономического исследования. – К., 1899. – С.36.
13. Там само. – С.41–42.
14. *Бовуа Даниель.* Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998. – С.38.
15. *Картавцов Е.* Обрусение землевладения в Юго-Западном крае. – К., 1887. – С.32.
16. Там само. – С.61.
17. *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. – К., 1881. – Таблица №1.
18. По поводу процентного сбора с польских имений // Волынь. – 1897. – 18 апр.
19. Там само.
20. *Поліщук Ю.М., Суліменко О.Г.* Німці Волині в кінці XVIII – на початку XIX століття: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004. – С.36.
21. Н. Deutsche Anteil am Handel und Gewerbe in Wolhynien // Wolhynische Hefte 2 Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1992. – S.131.
22. *Забелин А.* Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч.І. – К., 1887. – Ведомость №2.
23. Підраховано і таблиця складена за: Державний архів Житомирської області. – Ф.70. Оп.1. Спр.855. Арк.2–8; Спр.857. Арк.2–18; Спр.858. Арк.2–17; Спр.859. Арк.2–8; Спр.860. Арк.2–71; Спр.861. Арк.2–14; Спр.862. Арк.2–12; Спр.863. Арк.1–25; Спр.864. Арк.2–9; Спр.865. Арк.2–7; Спр.866. Арк.2–7; Спр.867. Арк.1–76; Спр.868. Арк.1–6.
24. *Поліщук Ю.М., Суліменко О.Г.* Названа праця. – С.39.
25. *Пилипенко О.* Трудова імміграція в Україну і політика Російської імперії щодо переселенців у другій половині XIX ст. // Людина і політика. – 1999. – № 3. – С.19.
26. *Поліщук Ю., Суліменко О.* Названа праця. – С.43.
27. ЦДІАУК. – Ф.442. Оп.702. Спр.98. Арк.28.
28. Див.: ДАЖО. – Ф.67. Оп.1. Спр. 55. Арк.1–10.
29. Див.: Там само. – Ф.70. Оп.1. Спр.855. Арк. 2–8; Спр.857. Арк.2–18; Спр.858. Арк.2–17; Спр.859. Арк.2–8; Спр.860. Арк.2–71; Спр.861. Арк.2–14; Спр.862. Арк.2–12; Спр.863. Арк.1–25; Спр.864. Арк.2–9; Спр.865. Арк.2–7; Спр.866. Арк.2–7; Спр.867. Арк.1–76; Спр.868. Арк.1–6.
30. *Крижановский Е.М.* Чехи на Волыни. Соч. – Т.2. – К., 1890. – С.821–822.
31. *Бармак М.В.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914): розселення, господарське життя, міграції. – Тернопіль, 1999. – С.79.
32. *Крижановський Є.М.* Названа праця. – С.832.
33. Свод законов Российской империи. – С.-Пб., 1896. – Т.ХІ. – Ч.1. – С.193.
34. ЦДІАУК. – Ф.442. Оп.618. Спр.261. Арк.376.
35. Там само. – Оп.52. Спр.439. Ч.1. Арк.91.
36. *Пилипенко О.* Названа праця. – С.20.
37. *Крижановський Є.М.* Названа праця. – С. 830.
38. *Бармак М.В.* Названа праця. – С.87–88.
39. *Іващенко О.М., Поліщук Ю.М.* Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX ст.). – Житомир, 1998. – С.95.
40. ДАЖО. – Ф.58. Оп.1. Спр.1136. Арк.43–44.
41. *Субботин А.П.* В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго-Западной России за лето 1887 года. – Вып.2. – С.-Пб., 1890. – С.182.
42. Підраховано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. VIII: Волынская губерния. – С.-Пб., 1904. – С.50–51.
43. Підраховано за: Там само. – С.248.
44. Підраховано за: Там само. – С.38.
45. Підраховано за: Там само. – С.248–250.
46. Підраховано за: Там само. – С.164–171.
47. Там само. – Ф.226. Оп.1. Спр.29. Арк.55–56.
48. *Бовуа Даниель.* Названа праця. – С.119.
49. *Михайлюк О.Г., Кічий І.В., Півницький М.Д.* та ін. Названа праця. – С.33.
50. *Бовуа Даниель.* Названа праця. – С.118–119.

Автору в шести повітах вдалося проаналізувати дані тільки по одній з двох дільниць мирових посередників, що не показує повної кількості переселенців, але дає загальну картину процесу.

Y.POLISCHUK

THE INFLUENCE OF THE RUSSIAN KING'S POLICY ON THE ETHNO-SOCIAL STRUCTURE OF THE SETTLEMENTS OF VOLUN VILLAGE

The article deals with the ethno-national and ethno-political basis of the Russian king's policy on the ethno-social structure of the people of Volun village in the second half of the 19th-beginning of the 20th century.

Key words: Russian kings, policy, Volun, village, ethno-social structure national minority.